

Bojan
Štih

»Veš, poet, svoj dolg?«

Naj mi bo dovoljeno zapisati na čelo teh vrstic znameniti Zupančičev verz iz leta 1941. Če ga tokrat spet zapisujem, to nikakor ne pomeni prazno ponavljanje eno izmed minulih zgodovinskih okoliščin in poslanic. Toda spoznati moramo vendarle že, da je *zgodovinski spomin zanesljiv kompas na naši poti v neznano prihodnost*. Prav tako pa se moramo zavdati temeljnega dejstva v bití človeškega sveta vseh neredov, da je naravno in božje poslanstvo pesnikov ustvarjati umetniška dela, pravica in tudi dolžnost ljudstev ter ljudi pa je sprejemati to umetnost v besedi, podobi, zvoku, igri in gibu. In zakaj? Zato, da ne bi naša duhovna smrt nastopila že nekaj desetletij ali pa kar celo življenjsko dobo pred našo telesno smrtjo. Umetnost je namreč edina dejavna in osveščevalna možnost, ki je v naravnem soglasju s svobodo enega in vseh.

Pričujoči zapis nikakor noče biti pregled, še manj pa analiza umetniških stvaritev, ki je njih tematika narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda. *Te vrstice hočejo biti le marginalije k nekaterim umetniškim problemom*, ki pa jih bodo razrešili ustvarjalci z delom, ne pa govorci s slovesnimi besedami.

Še tri leta in minila bodo štiri desetletja, odkar se je na slovenskih tleh nehala vojna. Štiriletni boj s fašističnimi tujci in okupatorji, pa tudi štiriletna bratomorna in državljanska vojna, ki jo je Prešeren preroško zaslutil v Krstu pri Savici:

Slovenec že mori Slovenca, brata —
kako strašna slepota je človeka!

To štiriletno vojno in njeno dvojno naravo še danes podoživljamo v umetniških delih, v spominih in pripovedovanjih, doživljamo pa jo tudi v hudih sanjah, kot večno bolečino zadnjega življenjskega trenutka pred grozljivim, trajnim in nespremenljivim ničem, kot umiranje in kot smrt.

Padli, ubiti in umorjeni ne morejo več oživet, čeprav poskušamo svoje mrtve tovariše oživiti v pesmih, povestih in romanih, v igrah, skladbah ali celo v risbah in podobah. Pa tudi v spominskih govorih in na slovesnostih želimo, da bi se nam spet pridružili in z nami slavili zmago. Toda v politični, socialni in gospodarski vsakdanjosti pozabljamo na umetnikova dejanja ali pa jih celo preganjamo in preziramo. Zadovoljujejo nas namreč gmotno ugodje, pravice do nedela in porabniške igre vseh vrst in vseh namenov. Te igre pa so pravzaprav pravi opij za ljudstvo. Mamilo, s katerim svetohlinsko ubijamo in uničujemo v človeku naravne življenjske čute, z igrami mamili polnimo naše duhovne praznine, v uživanju teh mamil poskušamo najti razloge našega paničnega bega pred odgovornostjo. Zato največkrat ne vemo, kaj naj bi počeli z umetnikovo besedo, podobo, glasbo. Umetnost nam pomeni malo ali pa celo nič. Vemo, da je položaj slovenske knjige kratko

in malo katastrofalen, toda ali umejemo, kako se je besednjak sodobnega slovenskega človeka pomanjšal, saj nekatera preračunavanja povedo, da povprečen slovenski človek v vsakdanjem življenju uporablja tako malo besed, da se bo kmalu postavil v vrsto nerazvitih ljudstev južno od Sahela? Nedavno, smemo reči barbarsko in vandalsko dejanje v Rogaški Slatini je momento mori. Zaloigra v treh dejanjih: prvo, ki zajema čas dvajsetih ali tridesetih let, ko nihče namerno ni želel konservirati umetnostnega kulturnega spomenika, drugo, ki zajema leto, ko so bile namerno ustvarjene takšne razmere, ki so onemogočale obstoj spomenika, in tretje, ki zajema nekaj tednov, ko je bil z nekulturnim sklepom občinske skupščine spomeniku odvzet status spomenika, temu pa je sledilo cinično rušenje, ki ga je spremljalo tehnokratsko slavlje. Padla je Koslerjeva palača, padel je Jakopičev paviljon, razdejan je Tivoli, na tihem so pripravljeni načrti za uničenje Prešernovega trga. In v letu 2000 bosta Slovenija in Ljubljana tako rekoč brez enega samega spomenika preteklosti in naše umetniške ingenioznosti, slovenske in evropske umetniške identitete. V političnih govorih in kongresnih resolucijah pogosto poudarjamo zvestobo idealom (treba bi bilo reči ljudem) narodnoosvobodilnega boja. Pri tem pa dobro vemo, kako brezupen je poskus obujati duha časa, ki je že zdavnaj nepreklicno minil. S formalističnimi gojitvami tradicije kratko in malo ni mogoče početi nič pametnega in koristnega. Nenadoma spoznamo svojo nemoč in se zavemo, da sedanji ljudje živijo docela drugače, kot pa so ljudje narodnoosvobodilnega boja. Pri tem pa odkrivamo še to, da se ta drugačnost kdaj pa kdaj kaže celo kot nasprotovanje življenjskemu načinu življenja in bivanja v osvobodilnem času. Zato se nenadoma spomnimo na umetnika-ustvarjalca in njegovo čarovniško moč. Ta naj nas odreši, zato rečemo: Umetnik naj v svojih delih ne venča le človeka in njegova dejanja v vojni 1941—1945, marveč tudi našo mladost. S to našo željo ali celo ukazom z družbenopolitičnega vrha se lahko začno hudi in zopni nesporazumi. Umetniku namreč ni dovoljeno zapovedovati niti svetovati. Ni dopustno dodeljevati mu kakršno koli nalogo, ki ni v moralnoidejnim pogledu v soglasju z ustvarjalčevo naravo, fantazijo in nadarjenostjo. Umetniško delo mora imeti izvir v umetniku samem, v njegovi domišljiji in v njegovem kritičnem doživljanju in vrednotenju sveta in ljudi. Inspiracija je kajpada zasebna zadeva, toda ta navdih dobi družbeno vrednost, takoj ko se uresniči v umetniškem delu.

Vsi vemo, da ni bil narodnoosvobodilni boj Slovencev v vseh slovenskih deželah le socialnopolitičen upor, zakaj bil je v prvi vrsti nacionalno-kulturni boj naroda in ljudstva za popolno enakopravnost in svobodo v družini evropskih narodov. Bil je to boj za Zedinjeno Slovenijo, za kulturno vrednost življenja, za socializem s človeškim obrazom in po človekovi meri. Tisočkrat smo že povedali, da je slovenska umetnost z vsem svojim narodnim in ljudskim izročilom posvetne in nabožne tradicije, predvsem pa z vsemi osebnostmi od Trubarja naprej v stoletjih svojega razvoja položila kulturne temelje naše zgodovine. Toda tudi moralnoidejne temelje vseh socialnopolitičnih prizadevanj od kmečkih puntov do narodnoosvobodilnega boja. A to je treba zdaj povedati tudi tisoč prvič, zakaj spet se soočamo s posamezniki zunaj nas, ki nam odrekajo pravico do jezika, do nacionalne identitete in suverenosti, pa tudi do samostojnega življenja in mišljenja. Oznaniti pa moramo tisoč drugič zato, da bi vendarle preprečili namere

tistih ekonomistov, ki potiskajo kulturo in umetnost v revščino in puščobo tako imenovane »družbene porabe«.

Naše razmišljanje o tematiki narodnoosvobodilnega boja v umetnosti mora biti utemeljeno v spoznanju, da je bil ta boj z vsemi svojimi političnimi in idejnimi implikacijami in aplikacijami pristna in izvirna oblikovana vsebina v boju evropskih narodov proti fašizmu in nacionalnemu socializmu. V Kidričevem in Kardeljevem izumu Osvobodilne fronte slovenskega naroda, ki je bila napovedana že v Speransovem Razvoju slovenskega narodnega vprašanja, se je utemeljila tudi izvirna oblika revolucije s socialističnim programom. V ideologiji in politični strukturi Osvobodilne fronte se je uresničila Cankarjeva misel o posebni in samostojni poti slehernega naroda v socialistično prihodnost. To dejstvo pa postavlja našo kulturno in umetniško odgovornost na višje mesto, saj je slovenski narod s svojo Osvobodilno fronto že leta 1941 izoblikoval zgled za evropske, se pravi za nestalinsko formulacijo revolucije. Zato sleherni poskus potisniti slovenski narodnoosvobodilni boj v nekakšne regionalne okvire in ga tako podrediti splošnim nacionalnim in etatičnim interesom vodi kajpada v razvrednotenje naše partizanske in frontovske izvirnosti ter posebnosti.

Fašizem, nacionalni socializem, frankizem in sploh vsa populistična gibanja v dvajsetem stoletju so bila kajpada ljudska in množična. Značilno za ta »ljudska« gibanja je, da so bila protikulturna, saj je bila kultura iz njih izgnana. Tudi stalinizem je množično ljudsko gibanje. In vrh tega še s ciljem v socializmu oziroma celo v komunizmu. Stalinizem je gibanje, ki se krasi le s formalno kulturo, s fasado tako imenovane stare, napredne klasične kulture in umetnosti. Zato je na stalinskih tleh umetnosti izrečena prepoved ustvarjati v območju nekonformnega in kritičnega duha. Umetnost bodi služkinja politike in prosveta zagovornica njenih socialnoindustrijskih ter pragmatičnih programov.

Slovenski narodnoosvobodilni boj je izviral in rasel iz ljudskega množičnega gibanja. To pa je bilo razsvetljeno s kulturo. Že v prvem dokumentu osvobodilnega gibanja, v temeljnih točkah OF, sta bila kulturni in nacionalni pomen ter značaj postavljena na najvišje programsko mesto. Tako kot je slovenstvo sinonim za kulturo, tako je tudi kultura sinonim za narodnoosvobodilni boj. Slovenski narod je v preteklih dveh stoletjih občutil na sebi težo in pogubno moč nemškoavstrijskega, italijanskega, madžarskega in velikosrbskega šovinizma ter nacionalizma. Zgodovinski podatki nas opozarjajo, da se nacionalizem in šovinizem nikoli ne pojavita v malem narodu. Rojstni kraj nacionalizma in šovinizma je vedno v velikih in srednje velikih narodih, ki bi bili radi še večji in močnejši, kot so že. Naš narodnoosvobodilni boj je bil via facti odgovor prej omenjenim nacionalističnim in šovinističnim pritiskom, ki pa so jih v devetnajstem in dvajsetem stoletju podpirali znotraj naroda še zagovorniki ilirizma, vseslovanske utopije in unitarističnega jugoslovanstva. Govoriti v preteklosti ali v sedanjosti o kakršnem koli slovenskem nacionalizmu ali šovinizmu je kratko in malo dokaz politične paranoje v možganih in v doktrinah. Potemtakem smemo zapisati, da je slovensko narodnoosvobodilno gibanje poskus na nacionalnem področju ustvariti koristen prispevek k novi, nešovinistični in netotalitaristični Evropi. Socialistični, bi zatrdili.

Kdo so bili protagonisti osvobodilnega boja? Komunisti, katoličani in krščanski socialisti, svobodomisleci, demokrati, kmetje, razumniki in de-

lavci. Vse to je bilo po klišeju zapisano stokrat in tisočkrat. Zato je nemara bolj pametno, če omenimo neko zelo značilno generacijsko in biološko posebnost našega narodnoosvobodilnega boja. Slišali smo namreč trditev, da je bila povprečna starost v bojnih partizanskih enotah, pa tudi aktivistov v zaledju, precej manjša od trideset let. Res je sicer, da v vsaki vojni umre največ mladih ljudi. Še posebej pa je bilo to značilno v partizanski vojski, saj je v svoje bojevnike vrste sprejemala tudi mladince in mladinke med petnajstim in dvajsetim letom. Najstnike in najstnice, bi danes rekli. V partizanski vojski so tedaj umirali tisti, ki pravzaprav še niso niti začeli živeti v vsej polnosti. To vnaša v narodnoosvobodilni boj tragično razsežnost, ki ni le realna, marveč je tudi iracionalna v metafizičnem pomenu. Voja je skupinska nesreča vseh ljudi, predvsem pa je tragedija mladine. Ali smo že razumeli to dejstvo?

Ko je Oton Župančič objavil svojo znano uporniško pesem *Veš poet, svoj dolg?*, je bil skoroda v enakih okoliščinah kot Primož Trubar v trenutku svoje Cerkovne ordninge, kot France Prešeren v trenutku Zdravljice ali pa Ivan Cankar v uri, ko je predaval Očiščenje in pomlajanje. Ti štirje primeri so izraz popolne pesniške in svetovne idejne zavezanosti določenim zgodovinskim trenutkom in potrebam. S tem spoznanjem pa se nam odpira pot k ugotovitvi, da je vsak poet vest svojega naroda in vodnik na križiščih njegove zgodovinske usode. Pesnikovo vprašanje o njegovem dolgu do človeka, domovine in svobode je prvo vprašanje vsake poetike in njene moralne gramatike. In ko se pesnik zave svoje »dolžnosti«, se že približa bistvu svojega pesniškega dejanja. Vse usode od Homerjeve naprej nam to potrjujejo. Sanja in mit. Ali drugače rečeno, boj za svobodo človeka, boj proti usodi, ki je zikanje človekovega dostojanstva. Zato je tematika narodnoosvobodilnega boja živa, saj je v njej skrit odgovor na vprašanje o naši sedanji eksistencialni usodi, čeprav se vedemo do narodnoosvobodilne tematike in stvarnega družbenega stanja protestniško, zanikajoče in celo opozicijsko. Res je sicer, da ni mogoče zgodovine v umetniškem smislu ne opisati ne upodobiti in tudi ne filmati. Mogoče pa je v kakšnem umetniškem delu izpovedati, izraziti in izoblikovati politične, nacionalne, moralne in intimne človeške ideje pa tudi družbeno bistvo kakega zgodovinskega trenutka in dogodka. Vsak poskus dokumentarno upodabljati zgodovino se bo končal v neuspehu, v propagandi ali pa v izkrivljanju tistega, kar je nekoč bilo.

Dve leti pred smrtjo je rekel Danton: »Gorje tistim, ki provocirajo revolucijo, gorje pa tudi tistim, ki jo delajo.« Če premislimo te besede v luči podatkov od leta 1917 naprej, je pred nami sindrom revolucije in sploh revolucij. Noben kontrarevolucionar ali še tako izprijen imperialistični agent ne more tako škodovati revoluciji ali jo celo ogroziti, kot to lahko store tisti, ki jo upravljajo po zmagi z najvišjega mesta v družbi. Vsaka revolucija ima v sebi svojo lastno smrt. Tega sta se doslej najbolj temeljito zavedala Robespierre in Stalin. Drugi je zaradi tega kratko in malo likvidiral celotno vodstvo oktobrskega prevrata in končno v letu 1953 postal žrtev samega sebe.

Vsaka revolucija ima svojo temno in svetlo stran. Svetla se kaže v upanju tisočev in tudi milijonov ljudi v lepše, bolj zanosno, pravičnejše in svobodno življenje. Temna stran revolucije pa se uresničuje v državi, oblasti, diktaturi in politični pragmatiki, ki upanje milijonov takoj po zmagi

izničijo in uporniške množice spet spremenijo v podložnike in moderne tlačane. Do zmage je vsaka revolucija, pa tudi vsak osvobodilni boj, čista politika, ob tem pa še vprašanje morale, poguma in časti. Že na večer prvega dneva zmage se začno pollaščevati revolucije gospodarstvo, država in z njima oblast. Revolucije je konec, njeni ideali pa so soočeni z banalno porevolucijsko stvarnostjo vsakdanjih tržnih in gospodarskih opravil. Začne se tragedija starogrškega tipa, ki je ne more preprečiti ne zdrava pamet ne nobena družbena akcija. S kritiko jo lahko osvetli le umetnost. V tem pomenu je narodnoosvobodilna tematika a priori kritika naših sedanjih gospodarskih in družbenih razmer. Sinkretizem pragmatičnih idej postane prvi predmet kritične umetnikove analize v sleherni tematiki in v sleherni fabuli.

Umetnik v svojem delu razkriva in odkriva bistvo kakšnega dogodka ali človeške usode. V vseh dogodkih med ljudmi pa se skriva narava, polna moralnih protislovij. V vseh ljudeh in v njihovih dušah žive hudi konflikti. Človek ve za notranje boje med dobrim in zlim, če rečemo po starem. Tudi partizanski čas pozna notranja protislovja, še več, ta sestavljajo njegovo vsebino in njegov potek. Tudi v pravičnih bojih se uveljavlja zla človekova narava, zato pozna tudi partizanski čas hude deformacije, nečednosti, grehe. Napake. Osvobodilni boj slovenskih ljudi priča o čistem upanju, poštenosti in pogumu. Vendar pa so se kljub temu v boju pojavljala tudi dejanja, ki so bila manipuliranje z upanji posameznika in množice. Greh je greh in ni naprednega in konservativnega greha, napaka je napaka in ni revolucionarne ali reakcionarne napake.

Tematika NOB ni v sodobni slovenski umetnosti nikakršna posebna, navadna ali izjemna. Tako kot nas še danes vznemirja Črtomirov ideološki, verski, politični in erotični problem, tako lahko ta ali oni dogodek iz let osvobodilnega boja zaposluje ustvarjalno in kritično domišljijo slovenskega umetnika. Sla po izpovedovanju je lahko v prvem in drugem primeru enako močna in, kajpak, tudi in enako ustvarjalna. Naše slovensko tisočletje in pol je vodnjak z živo, sartrovsko vedo. Iz njega zajemamo vsi, ne da bi pri tem lahko upali, da bomo kadarkoli prišli vodnjaku do dna. Nikoli ne bomo razkrili vseh njegovih skrivnosti. Zakaj to je vodnjak brez dna. Kozakova metafora iz Mask je pristna in tudi trajno veljavna. Sodobna človeška komedija je vodnjak, ki ima svoje globine v neznani preteklosti in svojo gladino v skrivnostni prihodnosti. A tudi sodobnost je polna neznank, saj vendarle dobro vemo, da je naš življenjski čas splet treh časov: preteklega, sedanjega in prihodnjega. In če tako dojemamo čas, potem tudi že vemo, kako je tematika narodnoosvobodilnega boja sodobna in žgoča.

Slepota bi bila in tudi potrdilo naše literarne naivnosti, če bi tematiko narodnoosvobodilnega boja dajali v okvire zgodovinskega romana, povesti ali igre. To bi bilo zelo nekoristno in tudi nespametno dejanje. Iz njega ne bi nastalo nič vrednega in umetniško zanimivega ter pomembnega. Avtentično in izvirno umetniško dejanje je vedno in venomer le sodobno. V sodobnem kritičnem odmevu je njegovo umetniško bistvo. Celotna semantična, semiološka, hermenetična, ontološka in eshatološka podstat umetnosti je v sedanjosti, v sodobnosti. Zato sta Homer in Linhart, recimo, naša sodobnika. Potemtakem smemo reči, da je umetniško delo, v katerem najdemo kritične podobe sveta, čeprav v okvirih narodnoosvobodilne tematike, sodobno. Umetniških del z narodnoosvobodilno tematiko in z rojstnimi letnicami 1941 do 1945 še ni ustvarila moč, ki jo nosita s seboj sublimacija in kristalizacija.

Vendar so dela iz tega obdobja bolj čista in zdrava kot pa pridelki desetletja 1945—1955, ko se je v naši kulturi uveljavila ždanovska propedevtika, v družbi pa sovjetski gospodarski model. Šele po letu 1955 se rodijo dela, ki odpirajo poglede v globino, kot sta to že prej pokazala Ciril Kosmač v Pomladnem dnevu in Edvard Kocbek v Strahu in pogumu. In to obakrat konfliktno. Prosim pa nam je zdaj usodo, da se ne bi našel kdo med nami, ki bo umetniška dela z narodnoosvobodilne tematike poslal na tržišče ali v tako imenovano svobodno menjavo dela, v kateri bodo kri in bolečine ubitih menjali za čevlje, čistilne praške in hladilnike. Umetnost je najbolj pristen družbeni pojav. Je tudi najbolj pristno družbeno dejanje, tako kot je to človekovo rojstvo. Ker ima umetnost to lastnost, je kajpada jasno, da ni potrebno nikakršno podružbljanje umetniških del. Tisto, kar moramo storiti, je le to, da kultiviramo politiko in gospodarstvo. Pa tudi človeka, ki ga lahko osrečimo vsaj za trenutek le z umetniškimi dejanji. Med ta pa sodijo tudi dela, ki bo njihova tematika osvobodilni boj našega naroda.

Zakaj vsa bistvena vprašanja človekove usode — rojstvo, delo, bolečina, upanje, svoboda in smrt so sodobna vprašanja naše skupne zavesti in biti. Zato ni tematika narodnoosvobodilnega boja v nikakršnem nasprotju z vprašanji, ki so jih zastavljali Heidegger ali Bloch, Butor ali Robbe-Grillet, Sartre ali Camus, Krleža ali Andrić ali Böll pa tudi Pasternak, Mandelštam ali Ahmatova. In če postavimo tematiko narodnoosvobodilnega boja v takšna miselna in kritična mesta, kakršna pozna svetovna literatura, se bo pojavila pred nami v soglasju z našimi možnostmi in talenti sodobna umetnost par excellence.

Novi red zdaj jemlje v svoje roke vesla in krmilo naše kulture. Prav je tako. Naj mu svetijo in kažejo poti tiste zvezde, ki so kazale pot prejšnjim rodovom, zlasti pa tistemu redu, ki je v narodnoosvobodilnem boju premagal sovražnika in tudi svojo lastno smrt.

P. s. Neokrnjeno besedilo referata na plenumu Kulturnih delavcev OF dne 21. maja 1982.